

УДК 331.101.26

**ВИБІР СТРАТЕГІЇ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА
У ФОРМАТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Короленко Ріта Вікторівна, к. е. н., старший викладач кафедри фінансів суб'єктів господарювання та інноваційного розвитку ДВНЗ «Криворізький національний університет», м. Кривий Ріг

Rita Korolenko, Ph.D., senior Lecturer of the department of Krivoy Rog National University

R. Korolenko. Choosing the strategy of innovative development of the enterprise in the format of ecological responsibility.

The article explains the necessity of putting into the enterprise management practice the ecological responsibility when forming and realization of the enterprise development strategies. The content filling the essence of the innovative development strategy of the enterprise is investigated and expanded. The necessity of considering the format of the ecological and social responsibility in the structure of the socio-economic system is grounded. The methodology of conceptual analysis for the system solving of the scientific problem to determine the categories of "strategy", "innovation", "innovative activity", "innovative process" is used. The conceptual approach to the process of formation of the innovative enterprise development strategy based on ecological responsibility in the context of the combination of process, structural and organizational aspects is explained. It is proved that in the conditions of the innovative economy the special importance has the ecological responsibility the decisive role of which actualizes the necessity of the enterprise to choose the effective strategy of the innovative development.

Короленко Р. В. Вибір стратегії інноваційного розвитку підприємства у форматі екологічної відповідальності.

У статті обґрунтовується необхідність впровадження у практику управління підприємством екологічної відповідальності при формуванні та реалізації стратегії розвитку підприємства. Досліджено та розширено змістове наповнення сутності стратегії інноваційного розвитку підприємства. Обґрунтовано необхідність розгляду формату екологічної та соціальної відповідальності в структурі соціально-економічної системи. Використано методологію концептуального аналізу для системного розв'язання наукової задачі щодо визначення категорій «стратегія», «інновації», «інноваційна діяльність», «інноваційний процес». Обґрунтовано концептуальний підхід до процесу формування стратегії інноваційного розвитку підприємства на засадах екологічної відповідальності в контексті поєднання процесних, структурних та організаційних аспектів. Доведено, що в умовах розвитку інноваційної економіки особливого значення набуває екологічна відповідальність, визначальна роль якої актуалізує необхідність вибору підприємством ефективної стратегії інноваційного розвитку.

Короленко Р. В. Выбор стратегии инновационного развития предприятия в формате экологической ответственности.

В статье обосновывается необходимость внедрения в практику управления предприятием экологической ответственности при формировании и реализации стратегии развития предприятия. Исследовано и расширено содержательное наполнение сущности стратегии инновационного развития предприятия. Обоснована необходимость рассмотрения формата экологической и социальной ответственности в структуре социально-экономической системы. Использовано методологию концептуального анализа для системного решения научной задачи по определению категорий «стратегия», «инновации», «инновационная деятельность», «инновационный процесс». Обосновано концептуальный подход к процессу формирования стратегии инновационного развития предприятия на основе экологической ответственности в контексте сочетания процессных, структурных и организационных аспектов. Доказано, что в условиях развития инновационной экономики особое значение приобретает экологическая ответственность, определяющая роль которой актуализирует необходимость выбора предприятием эффективной стратегии инновационного развития.

Постановка проблеми. Сучасні реалії сьогодення вимагають пошуку компромісних і водночас новітніх рішень в імплементації розвитку української

економіки, яка ставить перед суспільством завдання задовольнити потреби нинішніх поколінь, не завдаючи при цьому шкоди ресурсним можливостям майбутніх поколінь.

Фундаментальні завдання модернізації економіки в рамках техніко-технологічних структурних перетворень, що забезпечують становлення і широке розповсюдження конкурентоспроможного виробництва на основі еколого-орієнтованих методів управління, полягають у переході на інноваційну соціально-орієнтовану модель розвитку. У той же час техногенний тип розвитку, що спирається на зростання споживання, призводить до дисбалансу економічної та екологічної систем. У зв'язку з цим, більш глибоке осмислення сучасних еколого-економічних проблем змушує всерйоз задуматися про роль екологічної відповідальності у формуванні та реалізації стратегії розвитку підприємства та про необхідність пошуку нових інноваційних способів господарювання і механізмів управління. Формування нового розуміння процесу розвитку вимагає нестандартних підходів, адаптованих до сучасних тенденцій, на основі врахування інструментів регулювання еколого-економічних систем планування та економічного програмування (розробка і реалізація цільових програм). Даний підхід є альтернативним способом досягнення довгострокового динамічного розвитку країни та забезпечення високого рівня добробуту населення.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми.

Зростаюча кількість публікацій і наукових дискусій з проблеми інноваційного розвитку підприємства підтверджує актуальність поставленої в статті проблеми. У сучасній економічній літературі питанням стратегічного управління, розробки стратегій інноваційного розвитку підприємства і їх впровадження, управління інноваційними процесами в промисловості приділяється значна увага. При аналізі наукових робіт, присвячених зазначеній тематиці, слід виділити дослідження таких авторів як: Л. І. Абалкін, І. Ансофф, І. А. Бланк, С. Ковальчук, Е. Шацька, Н. Щепкіна, О. Кравченко, О. Князева, А. Гриньов, А. Ганієва, О. Кудирко, М. Портер, У. Кінг, Р. Холт, К. Боумен, П. Друкер, К. Фрімен та інші.

Виокремлення невирішених проблем, яким присвячена стаття. Разом з тим, попередніми роботами не вичерпано коло проблем, що стосуються вдосконалення формування та реалізації стратегії інноваційного розвитку підприємства у форматі екологічної відповідальності. Зокрема, питання формування і вибору стратегії інноваційного розвитку підприємства розглядаються в більшості робіт фрагментарно і в основному носять загальний характер. Відсутність системного підходу до розробки стратегії на засадах екологічної відповідальності не дозволяє вибрати ефективні варіанти розвитку підприємства, особливо в умовах модернізації економіки.

У зв'язку з цим, потребують поглиблення та розвитку наступні найбільш значущі аспекти. У теоретичному відношенні – розробка концепції стратегії інноваційного розвитку промислових підприємств в умовах модернізації економіки. У методологічному відношенні – необхідність розробки комплексу методів і методик модернізації підприємств на основі еколого-орієнтованих інновацій.

Метою роботи є розробка теоретико-методичних засад вибору стратегії інноваційного розвитку підприємства у форматі екологічної відповідальності.

Результати дослідження. За останні роки вітчизняна економіка перейшла від етапу нарощування виробництва до інвестиційного етапу розвитку, що характеризується зростанням попиту на енергетичну сировину і, як наслідок, призводить до виснаження мінерально-сировинної бази, що є передумовою до переходу на більш широке використання інноваційних технологій в промисловості. Сучасні реалії економіки такі, що без стратегічного управління інноваційним розвитком неможливе подальше ефективне функціонування підприємств, а також їх життєздатність. Тому інноваційну стратегію на рівні організації можна визначити як підсистему загальної економічної стратегії, яка формує систему довгострокових цілей і

завдань інноваційної діяльності суб'єкта економіки; виявляє, відбирає і реалізує інновації; надає підтримку в області конкретних фінансово-економічних аспектах виробничої діяльності.

Розробка і вибір стратегії являє собою складний процес, який охоплює визначення стратегічних намірів. Розвиток промислових підприємств багато в чому залежить від їх здатності впроваджувати передові досягнення науково-технічного прогресу, на основі застосування сучасних методів стратегічного планування й управління, що забезпечують підвищення ефективності господарюючих суб'єктів. Авторський підхід до визначення стратегії інноваційного розвитку підприємства будуватиметься на основі еволюційного підходу до трактовки таких базових категорій як «стратегія» та «інновація».

Взагалі стратегію розвитку бізнесу підприємства можна визначити як модель певних рішень, дій, довгостроковий план підприємства, мистецтво мати необхідних фахівців та активи з метою досягнення конкурентних переваг. На основі узагальнення теоретичної думки стосовно дефініції «стратегія», вважаємо за потрібне визначити її як комплексну програму дій, що дозволяє на основі аналізу ринкових переваг і прогнозних майбутніх перспектив визначити релевантні умови функціонування господарюючого суб'єкта у зовнішньому та внутрішньому середовищі, з визначенням місії, довгострокових цілей, а також шляхів і можливостей прийняття рішень для найбільш ефективного використання стратегічних ресурсів.

Розглянувши фундаментальні економічні категорії, пропонуємо можливим трактувати термін «інновація» як нову ідею, процес, метод, а також сукупність дій і прийомів, за допомогою яких досягається прискорений розвиток господарюючого суб'єкта шляхом реалізації конкретного продукту або послуги. Поняття «інновація» поширюється на новий продукт або послугу, спосіб виробництва, нововведення в організаційній, науково-дослідній та інших сферах, які оцінюють за технологічними параметрами, а також з ринкових позицій.

З поняттям «інновація» тісно пов'язані такі поняття як інноваційний процес, інноваційна діяльність, інноваційний розвиток. Інноваційні процеси виникають у результаті відхилення руху соціально-економічної системи від наміченої траєкторії під впливом зовнішніх збуджень. Визнання існування тісних взаємозв'язків підприємств і суспільства становить суть концепції соціальної відповідальності, в структуру якої входить екологічна відповідальність. Закономірністю нашого часу є посилення соціальної орієнтації бізнесу. Особливості інноваційного процесу створюють умови для взаємного впливу інноваційних та інвестиційних циклів у процесі створення інновацій і можливості для їх взаємодії. При цьому завдання визначення взаємного впливу полягає в необхідності: по-перше, мінімізації обсягів інвестиційних ресурсів і раціональне використання наявних коштів; по-друге, скорочення тривалості інвестиційного та інноваційного циклів; по-третє, в розподілі інвестиційного потенціалу за фазами інноваційної діяльності з метою розподілу ризику і прогнозування ефекту.

Інноваційна діяльність складається з виконання цілого ряду заходів, об'єднаних у логічний ланцюг. З'єднуючись воедино, наукові вишукування, дослідно-конструкторські та технічні розробки, інноваційні, фінансові та виробничі заходи підпорядковані одній головній меті – ефективному функціонуванню господарюючого суб'єкта. Організація інноваційної діяльності як безперервного процесу дозволить підприємству досягти рівня інноваційної готовності для якісного і своєчасного досягнення стратегічних цілей. Виходячи з цього, інноваційний розвиток можна розглядати як сукупність цілеспрямованих і взаємозалежних попереджувальних заходів, що забезпечують досягнення заданого економічного зростання для здійснення цілей розвитку підприємства.

Інноваційний розвиток – це такий соціально-техніко-економічний процес, який через виявлення суспільних потреб призводить до розробки науково-технічної продукції, практичне використання якої сприяє розвитку соціально-економічної системи, підтримує намічений режим її функціонування. Разом з тим, соціально-економічна система для забезпечення інноваційного розвитку повинна володіти певним ресурсним потенціалом, який відповідає структурним вимогам, що утворює необхідний організаційно-економічний механізм для вибору стратегічного напрямку розвитку (рис.1).

Рис.1 – Концептуальний підхід до визначення формату екологічної відповідальності в структурі інноваційного розвитку підприємства

Авторське розуміння процесу формування стратегії інноваційного розвитку підприємства базується на основі реалізації стратегії запозичення, яка в перспективі повинна перейти в стратегію наздоганяючого розвитку і, нарешті, інноваційного лідерства. Орієнтація на запозичення обґрунтовується неможливістю власного інноваційного розвитку підприємства внаслідок відсутності для цього необхідних ресурсів. Таке уявлення процесу стратегічного інноваційного розвитку для більшості промислових підприємств передбачає необхідність вибору при запозиченні найбільш ефективних технологій, які підприємство здатне освоїти і в перспективі модернізувати. Інноваційний розвиток забезпечує підвищення ефективності та експлуатації родовищ корисних копалин, створення і впровадження геологорозвідувальних і геофізичних технологій нового покоління, зниження енергоємності видобутку і транспортування сировинних ресурсів.

Визначаючи стратегію інноваційного розвитку як процес розробки та реалізації дій, науковці виділяють комплекс певних складових, що розкривають її сутність, що ґрунтовно досліджено в наукових працях Кравченко О. О. [1], Кудирко О. М. [2].

Аналіз наукових праць дозволив визначити такі, на наш погляд, ґрунтовні та базові аспекти досліджуваної категорії, що розкрито в наступних сентенціях:

– стратегія інноваційного розвитку підприємства – розробка системи планових дій, спрямованих на досягнення цілей інноваційного розвитку підприємства, шляхом створення сприятливого інноваційного середовища або вигідного пристосування до нього, базуючись на акумулюванні, використанні та оптимізації ресурсів підприємства,

результатом чого має стати підвищення якості продукції, конкурентоздатності підприємства, зниження витрат [3];

– стратегія інноваційного розвитку підприємства – це планування та реалізація заходів щодо досягнення поставлених цілей, виражених у конкретних числових параметрах. Ці заходи спрямовані на посилення ринкових позицій підприємства шляхом виготовлення і реалізації інноваційних продуктів, впровадження нових технологій і процесів [4];

– стратегія інноваційного розвитку являє собою науково-обґрунтовану систему розвитку суб'єкта підприємницької діяльності, що, використовуючи наявний ресурсний потенціал, здатна забезпечити стабільний інноваційно-активний розвиток суб'єкта в конкурентному середовищі [5].

Автор [6] висвітлює наступне бачення досліджуваного поняття: стратегію інноваційного розвитку слід розглядати як систему довгострокових концептуальних установок розподілу ресурсів при зміні зовнішніх і внутрішніх умов функціонування.

Розглядаючи проблематику управління підприємством, науковець стверджує, що інноваційна стратегія визначена як спосіб досягнення цілей інноваційного розвитку підприємства, як сукупність певних дій, спрямованих на ефективне використання наявного інноваційного потенціалу підприємства з метою створення та впровадження нових продуктів, технологій, заходів організаційно-управлінського характеру, що сприяють розвитку підприємства і суспільства в цілому [7].

Сучасний економічний підхід автора [8] щодо дослідження даної дефініції наступний: зміст стратегічного управління інноваційним розвитком підприємства – процес розробки та реалізації концепції, яка є основою для прийняття ключових управлінських рішень щодо бажаного рівня інноваційного розвитку, допустимих ризиків, методів інноватизації та приведення у відповідність наявних можливостей шляхом розробки й реалізації системи стратегій за напрямками інноваційного розвитку підприємства («стратегічного набору»).

Узагальнення результатів критичного аналізу сучасних інтерпретацій стратегії інноваційного розвитку підприємства дозволило сформулювати авторську логіку дослідження його управлінської суті. Отже, стратегія інноваційного розвитку підприємства являє собою процес планування, прийняття і здійснення стратегічних рішень, центральною ланкою якого є соціально-орієнтований вибір, заснований на зіставленні власного ресурсного потенціалу з можливостями і погрозами зовнішнього оточення, і досягнення стійких конкурентних переваг шляхом структурних та технологічних змін. У промисловості необхідно перейти від порівняльних переваг до конкурентних. Конкурентні переваги формуються на основі інновацій, створення умов постійного оновлення, застосування нових методів організації та управління, формування диверсифікованих холдингів, інформаційних технологій та автоматизованих систем управління.

Функціонуючи на даний час підприємства мають відсталі технології, відбувається погіршення їх фінансового стану, що приводить до скорочення витрат на інновації. Зокрема, за даними Державної служби статистики України, питома вага промислових підприємств, що здійснюють технологічні інновації, не перевищувала 10%; питома вага інноваційної продукції в загальному обсязі виробленої підприємствами продукції становила близько 5%; питома вага витрат на технологічні інновації в загальному обсязі виробленої підприємствами продукції не перевищувала 1,5%.

Здатність до правильного вибору та ефективної реалізації стратегії інноваційного розвитку, практичного використання інновацій стає необхідною умовою досягнення якісного економічного зростання, науково-технічного прогресу і високої конкурентоспроможності підприємства. Розроблена стратегія інноваційного розвитку

підприємства являє собою ряд послідовних заходів із зворотними зв'язками, які дозволяють вести коригування цілей, завдань, а також формувати підсумкові показники економічного стану виробничого комплексу.

Першим кроком у розробці стратегії є формування принципів і стратегічних цілей інноваційного розвитку підприємства у форматі екологічної відповідальності як пріоритетного напрямку в управлінні підприємством. Другий крок - аналіз економічного та інноваційного стану підприємств з обґрунтуванням і розробкою моделі та цільової функції екологічного менеджменту з формуванням структурної схеми напрямів його впровадження. На третьому кроці визначаються точки руйнівного впливу факторів внутрішнього і зовнішнього середовища з урахуванням екологічної складової на інноваційний розвиток підприємства, які зачіпають економічні інтереси і пріоритети як підприємства в цілому, так і його складових. Четвертим кроком стратегії є розробка якісних і кількісних показників інноваційного стану підприємства з розробкою методики соціально-еколого-економічної оцінки екологічного менеджменту, що включає систему індикаторів у контексті комплексного розвитку підприємства.

На п'ятому кроці здійснюється розробка стратегії інноваційного розвитку підприємства, що включає в себе аналіз альтернатив і створення системи планів, що дозволяють ефективно реагувати на технологічні можливості і загрози, а також здійснювати взаємне узгодження обраної інноваційної стратегії з концепцією екологічної відповідальності; розробку системи екологічного менеджменту, яка передбачає створення алгоритму та наукової платформи діагностики її реалізації.

Шостим кроком процесу розробки стратегії є прогноз результатів виконання заходів з аналізом ефективності стратегії інноваційного розвитку підприємства і визначення найкращого варіанту управління підприємством у форматі екологічної відповідальності.

Сьомим кроком є моніторинг інноваційного розвитку підприємства – це система оперативного відстеження та первинного аналізу змін в інноваційному розвитку, що забезпечує формування та зберігання систематизованої стратегічної та еколого-економічної інформації про поточні показники виробничо-господарської діяльності підприємства; показники рівня інноваційного потенціалу підприємства; досягнутий рівень екологічної відповідальності з дотриманням норм екологічного права; ефективність реалізації стратегії інноваційного розвитку підприємства.

Таким чином, систематизація наукових підходів щодо вивчення стратегії інноваційного розвитку підприємства дозволила розширити змістовні контури її дослідження в контексті поєднання процесних, структурних та організаційних аспектів. Доведено, що в умовах розвитку інноваційної економіки особливого значення набуває екологічна відповідальність, визначальна роль якої актуалізує необхідність вибору підприємством ефективної стратегії інноваційного розвитку.

Висновки. Отже, незважаючи на значні зміни в підході до виробничої діяльності з урахуванням сучасних реалій, управлінські структури промислових підприємств вважають, що вирішення екологічних проблем – справа виключно витратна і нічого крім збитків бюджету підприємства не приносить. Однак, ті підприємства, які в стратегічному підході до розвитку виробництва будуть орієнтуватися не тільки на фінансово-економічні результати, а й на екологічні принципи, коли аналізуються, оцінюються і вимірюються не тільки економічні, функціонально-технічні і соціальні, але й екологічні показники виробничої діяльності, здобудуть конкурентні переваги. Модернізувати вітчизняну промисловість, використовуючи старі економічні моделі розвитку, досить проблематично. В сучасних умовах перед економікою стоїть завдання забезпечення стійкого зростання, заснованого на моделі інноваційного розвитку соціально-екологічного напрямку.

Список використаних джерел:

1. Кравченко О. О. *Інноваційний розвиток та структурні зміни в економіці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / О.О. Кравченко. – К., 2011. – 21 с.*
2. Кудирко О. М. *Формування економічної стратегії інноваційного розвитку підприємств харчової промисловості : дис. ... канд. екон. наук: 08.06.01 / О. М. Кудирко. – К., 2005. – 253 с.*
3. Шацька Е. Ш. *Стратегія інноваційного розвитку підприємств виноградарства і плодівництва Автономної республіки Крим : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / Е. Ш. Шацька. – Суми, 2010. – 22 с.*
4. Щепкіна Н. М. *Стратегія інноваційного розвитку підприємств металургійної промисловості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / Н. М. Щепкіна. – Маріуполь, 2010. – 22 с.*
5. Князева О. А. *Інноваційний розвиток підприємств поштового зв'язку: теорія, методологія, практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / О.А. Князева. – Одеса, 2010. – 31 с.*
6. Гринов А. В. *Стратегія інноваційного розвитку підприємства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.06.01 «Економіка, організація і управління підприємствами» / А. В. Гринов. – Донецьк, 2004. – 37 с.*
7. Ганієва А. Р. *Формування інноваційної стратегії розвитку підприємств целюлозно-паперової промисловості : дис... канд. екон. наук: 08.06.01 / А. Р. Ганієва. – К., 2005. – 21 с.*
8. Корнух О. В. *Стратегічне управління інноваційним розвитком підприємства / О. В. Корнух // Ефективна економіка. – 2013. – №12. – <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2607>*

References:

1. Kravchenko O. O. (2011), "Innovative development and structural changes in the economy", ["Innovacijnij rozvitok ta strukturni zmini v ekonomici"], author's abstract. dis for obtaining sciences. Degree Candidate econ Sciences: special 08.00.01 «Economic theory and history of economic thought», O.O. Kravchenk, K., 21 p.
2. Kudirko O. M. (2005), "Formation of the economic strategy of innovative development of enterprises of the food industry", ["Formuvannja ekonomichnoi strategii innovacijnogo rozvitku pidpriemstv harchovoi promislovosti"], diss. Candidate econ Sciences: 08.06.01, O.M. Kudirko, K., 253 p.
3. Shatska E. Sh. (2010), "Strategy of innovative development of enterprises of viticulture and fruit-growing of the Autonomous Republic of Crimea", ["Strategija innovacijnogo rozvitku pidpriemstv vinogradarstva i plodivnictva Avtonomnoi respubliki Krim"], author's abstract dis for obtaining sciences. Degree Candidate econ Sciences: special 08.00.04 «Economics and management of enterprises (by types of economic activity)», E.Sh. Shatska, Sumy, 22 p.
4. Shchepkina N. M. (2010), "Strategy of innovative development of enterprises of the metallurgical industry", ["Strategija innovacijnogo rozvitku pidpriemstv metalurgijnoi promislovosti"], author's abstract. dis for obtaining sciences. Degree Candidate econ Sciences: special 08.00.04 «Economics and management of enterprises (by types of economic activity)», N.M. Shchepkina, Mariupol, 22 p.
5. Knyazeva O. A. (2010), "Innovative development of postal enterprises: theory, methodology, practice", ["Innovacijnij rozvitok pidpriemstv poshtovogo zv'jazku: teorija, metodologija, praktika"], author's abstract. dis for obtaining sciences. the degree of Dr. Econ. Sciences: special 08.00.04 «Economics and management of enterprises (by types of economic activity)», O.A. Knyazeva, Odessa, 31 p.
6. Grinev A. V. (2004), "Strategy of innovative development of the enterprise", ["Strategija innovacijnogo rozvitku pidpriemstva"], author's abstract. dis for obtaining sciences. the degree of Dr. Econ. Sciences: special 08.06.01 "Economics, organization and management of enterprises", A.V. Grinev, Donetsk, 37 p.
7. Ganiev A. R. (2005), "Formation of an innovative strategy for the development of enterprises in the pulp and paper industry", ["Formuvannja innovacijnoi strategii rozvitku pidpriemstv celjulozno-papierovoi promislovosti"], Diss. Cand. econ Sciences: 08.06.01, A.R. Ganiev, K., 21 p.
8. Kornuh O. V. (2013), "Strategic Management of Innovative Development of the Enterprise", ["Strategichne upravlinnja innovacijnim rozvitkom pidpriemstva"], O.V. Kornuh, Effective economy, No.12, [electronic resource], available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2607>

Keywords: environmental responsibility; environmental management; innovative process; innovative development; strategy.

Ключові слова: екологічна відповідальність; екологічний менеджмент; інноваційний процес; інноваційний розвиток; стратегія.

Ключевые слова: экологическая ответственность; экологический менеджмент; инновационный процесс; инновационное развитие; стратегия.